International Journal of Applied Research 2017; 3(2): 114-116

ISSN Print: 2394-7500
ISSN Online: 2394-5869
Impact Factor: 8.4
IJAR 2017; 3(2): 114-116
www.allresearchjournal.com
Received: 16-12-2016
Accepted: 19-01-2017

डॉ. दिनेश साह
ग्राम+पो.– डोड़वार, भाया– जयनगर, जिला– मधुबनी, बिहार, भारत

Corresponding Author:
डॉ. दिनेश साह
ग्राम+पो.– डोड़वार, भाया– जयनगर, जिला– मधुबनी, बिहार, भारत

संस्कृत साहित्यस्य माधस्यकवित्व

डॉ. दिनेश साह

सारांश
महाकविर्माघः सुरगवी–काव्याकाशे विद्योतमानं स्वप्रभानिरस्तान्य–तेजःप्रसरम् अनुपमं नक्षत्रम्। तस्यापूर्वी कान्तिः समग्रमपि वाङ्मयं रोचयतितमाम्। तस्य विविधशास्त्रावगाहिनी सूक्ष्मेक्षिका प्रतिभा सुसूक्ष्ममपि तथ्यम् आत्मसात्कृत्वा पुरः स्फुरदिव प्रस्तौति। कविरयं न केवलं काव्यशास्त्रस्यैव पारदृश्वा, अपि तु व्याकरणशास्त्रस्य, राजनीतेः, अर्थशास्त्रस्य, धर्मशास्त्रस्य, कामशास्त्रस्य, दर्शनानाम्, ज्योतिषस्य, संगीतस्य, पाकशास्त्रस्य, हस्तिविद्यायाः, अश्वशास्त्रस्य, पुराणादीनां च सारविदनुपमो मनीषी। अस्य चमत्कृतिकरं पाण्डित्यं प्रेक्षं प्रेक्षं प्रेक्षावन्तोऽस्य कवित्वं प्रशंसन्ति।

प्रस्तावना

माघस्य गौरवम्– केचन माघस्य कवित्वं तथाऽऽहलादकरं मन्वते यत्ते तदर्थं स्वजीवनसमर्पणमपि सुन्दरं मन्यन्ते। अतएव साधूच्यते– 'मेधे माघे गतं वयः' अर्थात् मेघदूतस्य शिशुपालवधस्य चानुशीलने आयुर्व्यतीतम्। काव्येऽस्मिन् तस्य विशालं शब्दकोशमुवीक्ष्य केनापि निगद्यते– 'नवसर्गगते माघे नवशब्दो न विद्यते' अर्थात् शिशुपालवधस्य नवसर्गाणां समाप्तौ न नवीनः शब्दोऽवशिष्यते। तेन नवसर्गेषु तथा नवनवाः शब्दाः प्रयुक्ताः, तथा तत्र शब्दकोश–राशिरुपलभ्यते। तस्य काव्ये प्रतिपदं पदलालित्यं मार्यम् च प्रेक्ष्य विपश्चिदभिरुदाहियते– 'काव्येषु माघः' इति। अनर्घराधवनाटककृतो मुरारेः पाण्डित्यपरिपूर्ण नाटकं प्रेक्ष्य केनाप्यभिधीयते यद् मुरारिजिज्ञासितश्चेद् माघे मन आधेयम्, 'मुरारिपदचिन्ता चेत् तदा माघे रतिं कुरु'। भारवि सर्वतोभावेन भावावल्याऽतिशयानं माघं प्रेक्ष्य केनापि निगद्यते– 'तावद् भा भारवे ति यावन्माघस्य नोदयः'।

माघस्य कृतित्वम्– कवेरेतस्य गौरवाधायकं ग्रन्थरत्नम् एकमेव 'शिशुपालवध'– नामकम् उपलभ्यते। अस्मिन् महाकाव्ये विंशतिः सर्गाः, 1645 श्लोकाश्च विद्यन्ते। 15 सर्गे क्षेपकाः श्लोकाः 34, ग्रन्थान्ते च कविवंशवर्णनश्लोकाः 5, तेषामपि समाहारे श्लोकसंख्या 1684 भवति।

माघस्य वैशिष्टयम्– विपश्चिद्भिः महाकवेः कालिदासस्य कृतिषु उपमानां प्राधान्यम्, भारवेः कृतौ किरातार्जुनीये अर्थगौरवस्य वैशिष्ट्यम्, दण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते पदलालित्यम्, माघस्य च कृतौ शिशुपालवधे त्रयाणामपि पूर्वोक्तानां। गुणानां समन्वयं समीक्ष्य साहलादम् उद्घोष्यते यद्–

> उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्।
> दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः।।
> उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता।
> समौ हि शिष्टैरानातौ वत्स्र्यन्तावामयः स च।।[1]

स्वकवित्वस्य कल्पनामनोज्ञत्वस्य च संकलनं विदधता तेनोच्यते यद् यथा स्वल्पवयस्का बाला मातरम् अन्वेति, तथैव प्रातःकालिकी सन्ध्या रजनिम् अनुगच्छति–

> अनुपतति विरावैः पत्रिणां व्याहरन्ती।
> रजनिपचिरजाता पूर्वसन्ध्या सुतेव।।[2]

उपमा–प्रयोगे शास्त्रीयस्य पाण्डित्यस्यापि अपूर्वः समन्वयो दृश्यते। सांख्यदर्शनानुसारं पुरुष उदासीनोऽकर्ता च, परं बुद्धिकृतकर्मणां फलभाग् भवति, तथैव साक्षिमात्रोऽपि कृष्णः सेनाकृतविजयस्य फलभोक्ता भविष्यति–

विजयस्त्वयि सेनायाः साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम्।
फलभाजि समीक्ष्योक्ते बुद्धेर्भोग इवात्मनि।।[3]

उपमाप्रयोगे मनोज्ञायाः कल्पनाया अपि सदुपयोगः प्रशस्यः। कृष्णं दिदृक्षमाणायाः कस्याश्चिद् रमण्या गवाक्षगतं वदनकमलम् उदयाद्रिकन्दरास्थितसुधांशुमण्डलमिव व्यराजत–

अधिरुक्ममन्दिरगवाक्षमल्लसत् सुदृशो रराज मुरजिद्दिदृक्षया।
वदनारविन्दमुदयाद्रिकन्दराविवरोदरस्थितमिवेन्दुमण्डलम्।।[4]

नारदश्रीकृष्णयोः सितासिते कान्ती तथैवारोचयतां यथा रात्रौ पत्रान्तरगोचराः सुधांशोमरीचय–

रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषाम् ऋषित्विषः संवलिता विरेजिरे।
चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरोस्तुधारमूर्तेरिव नक्तमंशवः।।[5]

माघस्यार्थगौरवम्– माघेऽर्थगौरवान्वितानां श्लोकानां महती परम्परा। यद्यप्यर्थगौरवं पदे–पदे प्रेक्ष्यते, तथापि द्वितीयः सर्गः सर्वातिशायी। तत्र प्रतिपदम् अर्थगौरवं दृग्गोचरताम् उपयाति। कतिपये एव श्लोका उदाहरणार्थम् अत्र प्रस्तूयन्ते। अत्रापि तस्य विविधशास्त्रज्ञता, कल्पनाकाम्यत्वम्, भावोत्कर्षः, सूक्ष्मेक्षणदक्षता, नीतिज्ञता, व्यवहारपाटवम्, लोकाराधनक्षमत्वं च समीक्ष्यते। तस्य कतिपयानि हृद्यानि पद्यानि सुभाषितरूपेण प्रयुज्यन्ते। कृष्ण एवं रक्षोनिकरं विनाशयितुं क्षमो यथा भास्करस्तमोनिचयम्–

ऋते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः, क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः[1]

मनस्विता जीवनोन्नायिका। मानहीनस्य जीवनं तृणमिव तुच्छम्। अनेकशो मनस्वितायाः स्वाभिमानस्य च गुणगौरवं वर्ण्यते कविना–

पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानम् अधिरोहति।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद् वरं रजः।।[7]
सदाभिमानैकधना हि मानिनः।।[8]

स्वीयं दर्शनशास्त्रवैदग्ध्यं प्रकटयता तेन दार्शनिकभावानुबद्धा बहवः श्लोका उपन्यस्ताः। तद्यथा–

सतीव योषित् प्रकृतिः सुनिश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि।[9]

श्रीकृष्णवर्णने सांख्योक्तपुरुषवर्णनं तेन प्रस्तूयते यद्–

उदासितारं निगृहीतमानसैर्गृहीतमध्यात्मदृशा कथंचन।
बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग् विदुः पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः।।[10]

रामणीयकस्य लक्षणं तस्य बुद्धिवैशारा सूचयति–

क्षणे–क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः।[11]

अर्थगौरववन्तोऽन्ये केचन श्लोका दिङ्मात्रम् उदाह्रियन्ते। तद्यथा–सर्वेषां स्वार्थसिद्धिरेवाभीष्टा। 'सर्वः स्वार्थ समीहते'। सुकविः स्वीये काव्ये गुणत्रयमेवाश्रयते। 'नैकमोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः'। सामसहितैव दण्डनीतिः साधीयसी। 'मृदुव्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान् प्रकल्पते'। सत्काव्येऽर्थगौरवाधानम् अनिवार्यम्। 'अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः'। महान्तो महद्भिरेव विवदन्ते, नाधमैः। 'अनुहुंकुरुते घनध्वनि नहि गोमायुरुतानि केसरी'। अरातिकृता तिरस्क्रिया दुःसहा। 'परिभवोऽरिभवो हि सुदुःसहः'। कटवपि भेषजं गदहारि। 'अरुच्यमपि रोगघ्नं निसर्गादेव भेषजम्'। सन्तः सतामेव गृहाणि अनुगृह्णन्ति। 'गृहानुपैतुं प्रणयादभीप्सवो भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः'। कवयो महीपाश्चार्थमेव चिन्तयन्ति। 'कवय इव महीपाश्चिन्तयन्त्यर्थजातम्'। स्त्रीणां रोदनं बलम्। 'रुदितमुदितमस्त्रं योषितां विग्रहेषु'। दैवदुर्विपाको दुर्निवारः। 'हतविधिलसितानां ही विचित्रो विपाकः'।

माघस्य पदलालित्यम्– माघे पदलालित्यं पदे–पदे प्राप्यते। पदसौकुमार्यम्, वर्ण–माधुर्यम्, भाषायाः संगीतात्मकत्वम्, भावानुसारि भाषाश्रयणम्, भाषायाम् आरोहावरोहक्रमश्च पदलालित्यं समेधयति। भाषायाः संगीतात्मकत्वं यथा–

मधुरया मधुबोधितमाधवी–मधुसमृद्धिसमेधितमेधया।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मद–ध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे।।[12]

यमकालंकारालंकृतभाषाश्रयणेन माधुर्यम्। यथा–

नवपलाशपलाशवनं पुरः, स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्, स सुरभि सुरभि सुमनोभरैः।।[13]

भावानुसारि–भाषाश्रयणेन सौकुमार्यम्। यथा–

वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्–भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया।
चलितया विदधे कलमेखला–कलकलोऽलकलोलदृ
शाऽन्यया।।[14]

एतदत्रावधेयं यद माघो यद्यपि त्रयाणामपि गुणानां स्वकाव्ये समाहारं विधत्ते, तत्र तत्र च वैशिष्ट्यं, सौन्दर्यं माधुर्यं चापि धत्ते, तथापि नोपमाप्रयोगे स कालिदासम् अतिशेते, अर्थगौरवे च भारविम्। पदलालित्ये नूनं स दण्डिनम् अतिशेते। तस्य पदमाधुर्यं सर्वातिशायि। माघः त्रयाणामपि गुणानां संकलने नितरां साफल्यम् अवापेत्येवं तस्य महत्त्वम्। तस्य च तादृशं प्रावीण्यं यथा नानाविधवर्णने तस्याप्रतिहता प्रतिभा।

माघस्य शैली– महाकवेर्माघस्य भावपक्षापेक्षया कलापक्षः प्रशस्यतरः। यद्यपि भावपक्षस्यापि मनोज्ञत्वं माधुर्यं हृद्यत्वं च पदे पदेऽवलोक्यते तथापि नात्र कस्यापि सुधियो विप्रतिपत्तिः यन्माघः कलापक्षाश्रयणे कवीन् अन्यान् अतिशेते। क्वचिद् अलंकारप्रयोगाः, विशेषतश्चित्रालंकारप्रयोगाः, क्वचिद् व्याकरण–नैपुण्य–प्रदर्शनम्, क्वचिद् छन्दोरचनादक्षतोपयोगः, क्वचिद् यमकाद्यलंकाराणां प्रयोगबाहुल्यम्, क्वचित् कोमल–कान्तपदावल्याः सन्धानम्, क्वचित् शास्त्रीय–पाटव–प्रदर्शनम्, तस्य कलात्मिक्या रुचेः परिचायकानि सन्ति। महाकविर्भारविस्तस्य आदर्शरूपोऽभूत्। तस्य सरणिमनुसृत्य सोऽपि कलात्मकपाण्डित्य–प्रदर्शने कृतमतिरभूत्। भारवेः स्वोत्कर्षं साधयितुं स तदीयां सरणिम् अनुसृत्य तत्रोत्कर्षम् अवाप। कलापक्षाश्रयणे स न केवलं भारविमेव, अपि तु महाकविं भट्टिमपि अतिक्रामति।

माघस्योपमा–वैशिष्ट्यम्– माघे सुरुचिपूर्णाः शतश उपमारू समुपलभ्यन्ते। तत्र क्वचित् शास्त्रीयं ज्ञानम्, क्वचित् काव्यगौरवम्, क्वचिद् नीतिशास्त्रतत्त्वम्, क्वचिच्च विविधविद्याविशारदत्वं तस्य गरिमाणं प्रथयति। संगीतशास्त्रस्य काव्यशास्त्रस्य च महत्त्वं वैचित्र्यं चोपमया प्रकटयति यद् वाङ्मये कतिपये एव वर्णाः सन्ति, संगीतशास्त्रे च सप्त स्वराः, परं तेषामुपादानेन कथमिव वैचित्र्यजनकं शास्त्रम् उदेति

वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव।
अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता।।[15]

भाग्यपुरुषकारयोर्द्वयोरपि परस्परापेक्षित्वम् अनिवार्यत्वेनाङ्गीकरणं च तथैवावश्यकं यथा सत्कवये शब्दार्थयोर्द्वयोरपि संग्रहः। उपमया साध्विदं विशदयति सः–

नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे।
शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते।(16)

उपमाप्रयोगे काव्यशास्त्रीयं ज्ञानं संपुष्णता तेनोच्यते यद् यथा संचारिभावाः स्थायिभावं पोषयन्ति, तथैव विजिगीधुं नृपमन्ये सहायकाः–

स्थायिनोऽर्थे प्रवर्तन्ते भावाः सञ्चारिणो यथा।
रसस्यैकस्य भूयांसस्तथा नेतुर्महीभृतः।।(17)

नीतिशास्त्रविदग्धतां विशदयता तेनोच्यते यद् यथा स्वक्षेमकामेन वृद्धि प्राप्नुवन् रोगो नोपेक्ष्यः, तथैव एधमानोऽरातिरपि नोपेक्षामर्हति–

निष्कर्ष

अन्ये च पदलालित्यवन्तः श्लोका दिङ्मात्रम् उदाह्नियन्ते। यथा– 'अचूचुरच्चन्द्रम– सोऽभिरामताम्', 'न रौहिणेयो न च रोहिणीशः', 'प्रभावनीके तनवै जयन्तीः प्रभावनी केतनवैजयन्तीः', 'विकचकमलगन्धैरन्धयन् भृङ्गमालाः, सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वातः'। एवं गुणत्रयेऽपि महनीयत्वं माघस्य प्रशस्यम्।

संदर्भः

1. शि० 2.10
2. शिशु० 11.40
3. शि० 2.59
4. शि० 13.35
5. शि० 1.21
6. शि० 1.38
7. शि० 2.46
8. शिश 1.67
9. शि० 1.72
10. शि० 1.33
11. शि० 4.17
12. शि० 6.20
13. शि० 6.2
14. शि० 6.14
15. शिशु० 2.72
16. शि० 2.86
17. शि० 2.87